

Г. М. Васильчук

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – ПРИКЛАД ТЯГЛОСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ЧИ “ХВОРОБИ НЕДЕРЖАВНОСТІ”

На початку третього тисячоліття перед українським суспільством постає низка принципових питань, породжених жорсткими реаліями сьогодення. Одна з головних проблем – досягнення громадянської консолідації та суспільної стабільності, впровадження новітніх засад демократичного облаштування суспільства, щоб адекватно сприймати складне плетиво сучасного світу та всі його видозміни.

Нагальним залишається питання збереження та розвитку традицій політичної культури та світоглядних державотворчих потенцій. Наразі, для самої України розв'язання цього завдання – це необхідна умова входження в європейське цивілізаційне поле.

Наша країна в спадок від минулого дістала вкрай строкате суспільство, “елементи” якого багато в чому все ще перебувають у різних ціннісно-смыслових горизонтах, специфічно сприймають минуле й бачать майбутнє, знаходячись в орбіті різних політичних міфологем. “...колапс комуністичної ідеології не призвів до панування націоналістичної. Націоналізм не став для українців (громадян України) ані доктриною модернізації, ані ідеологією національної солідарності [1]. Виходячи із суб'єктивних міркувань, не варто погоджуватись із твердженнями, що українці нація недержавна й неісторична, тому що не мали в готовій формі всіх складових елементів, необхідних для побудови держави. Безумовно, тільки безталанний українофоб буде доводити, що наш народ ніколи не хотів досягти найвищих щаблів суспільної самоорганізації. Але правда й те, що вкотре не впоравшись із цим завданням, виявляв “закладене в генетичній пам'яті” тяжіння до патримоніальних утворень, шукаючи захисту під рукою деспотичних правителів” [2, с.17].

Справа розбудови незалежної держави наражається на перешкоди та непорозуміння. Це зрозуміло, адже Україна лише спорадично мала досвід монолітного й цілісного існування. Крім того, Україна – поліетнічна, полікультурна та ідеологічно розшарована держава, в якій для одних деякі сторінки історії є “славетною минувиною”, а для інших сумними спогадами. У цьому контексті “варто було б виходити за вузькі рамки приватних історій заради “всезагального”, тобто більш ширшого погляду” [3, с.36]. Відсепаровуючи власну історію від історій найближчих “сусідів-братів”, слід налаштовуватися на те, що деякі збіги та перипетії всесвітнього хроносу не завжди будуть до вподоби не тільки витонченим русофілам та вульгарним шовіністам, але й свідомим громадянам нашої країни.

Сучасний історіографічний дискурс дозволяє багатьом представникам модерністської історичної традиції, наприклад, адептам так званої “теорії альтернатив”, використовувати умовний спосіб дієслова для зображення втрачених переваг та недержаних перемог. От як би Ярослав Мудрий не роздав синам князівські уділи, то монголо-татари можливо, не здолали б Київську Русь; якби Мазепу підтримало все реєстрове козацтво й весь Запорозький Кіш, то Петро I не зміг би здолати шведів, що логічно призвело б до відокремлення України-Гетьманщини; якби Центральна Рада попри всі труднощі та приниження змогла б домовитися з Тимчасовим Урядом, то наші державотворчі змагання могли привести до створення соборної України набагато раніше. Звісно, таке довільне оперування історичними фактами вельми цікаве, лоскоче розум і душу, навіть корисне в рамках історичного моделювання задля пошуку окремих точок біфуркації. Алгоритм виокремлення подібних апогеїв у розвитку суспільства озброює політологів, соціологів і, безумовно, політтехнологів. Разом із тим, здається, що головне це вміти виносити необхідні знання та досвід із прикладів, які історична наука підносить прискіпливому досліднику.

Досить суперечливою постає проблема позитивності існування та ідеологічного доробку в сфері державотворення та націєтворення такого цікавого історичного феномену як Запорозька Січ. Діапазон сприйняття цього явища дуже широкий. Це й думки, що там панував “повний ідеал рівності”, якого ще не знала історія [4, с.163] й запорозьке козацтво являло собою громаду, устрій якої базувався на народоправстві, яке було більш широким, ніж народоправство в Афінах і Спарті, Пскові чи Новгороді; про своєрідне державне утворення, Запорозька козацька республіка зі своїм специфічним соціально-політичним устроєм і своїми визначеними кордонами, а Запорозька Січ... центр названого державного утворення [5, с.85]; твердження, що Запорозька Січ була перетворена на Державу – Місто Військо Запорозьке [6, с.35]; більш поміркована точка зору, що Військо Запорозьке своєю політичною діяльністю в XVII-XVIII ст. наближалось до становища незалежної держави, але державою воно все ж таки не стало. [7, с.116.]; наголос на деструктивній ролі Запорозької Січі в українському державотворчому процесі [8]. А в царському маніфесті від 3 серпня 1775 р. Катерина II писала про область зі “своїм власним несамовитим управлінням”.

По сьогодні найбільш прийнятними дефініціями названого явища, що використовуються вченими, – є військово-політична організація та державоподібна соціально-політична інституція. Існує й цілий комплекс проблем, які безпосередньо пов'язані з історією Війська Запорозького та козацтва взагалі. Вельми правий академік В.Смолій, коли пише, що республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм [9, с.9]. Вірно й те, що Січ не могла існувати в інших суспільних формах. І пояснюється цей факт не тільки особливостями характеру українського етносу, а насамперед історичною ситуацією. У ворожих геополітичному й релігійному ландшафтах, а не треба забувати ще й про суворе природне оточення, Січ могла вижити й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однієї умови – відносної внутрішньої стабільності та утвердження громадянського миру. Не заперечуючи попереднього твердження, слід зауважити, що, з іншого боку, саме згадуване оточення створювало умови для нівелювання соціальних негараздів, особистих конфліктів та патримоніальних зазіхань. Пасіонарії Дикого Степу якими й були козаки, мали змогу в боротьбі з природним довкіллям і завдяки військовому сенсу життя на Січі виплеснути зайві індивідуальні амбіції та сумарну енергію соціуму, не доходячи до соціальних “жертвних” катаклізмів хоча б у кордонах Війська Запорозького.

Ці кордони, до речі, існування та сталість яких, є невід'ємною складовою наукового означення держави, за часів Січі були досить номінальними. “...сама ідея фіксованого кордону, з такими його елементами, як прикордонні знаки, застави та паспорти, яка вже мала сталу практику у західно- та центральноєвропейських монархіях,... видавалася населенню запорозько-татарського Степу неприродною, збоченою та навіть богохульною” [10, с.30]. Однак Військо Запорозьке мало й таку державницьку рису, як намагання поширити свій територіальний вплив і зафіксувати кордони. У XVIII ст. ця проблема з військово-оборонної переросла в політичну, коли козаки почали боронити свої землі від колоністів та царських поміщиків.

Демократичні засади управління, колективна воля, саморегульована публічна поведінка, рицарська корпоративність, громадянська дисципліна – саме ці ціннісні категорії привнесла в нашу свідомість Запорозька Січ. Будь яка людина, а на відміну від російських козацьких утворень, в українське козакування вливалися представники різних станів та віросповідань: міщани, бояри, шляхтичі, селяни, потрапляла в оточення волелюбне й у той же час самоорганізоване. Козацьке суспільство набагато випередило каноли середньовіччя. Управління й судочинство, поведінка й ментальність усе було по іншому, на незрівнянно вищому рівні.

Разом із тим, Січ не культивувала саму себе. Усі характерні риси державного утворення які були пов'язані з утиском, насильством задля вищих інтересів воєнно-політичної інституції, майновими непорозуміннями на користь влади як то грошова система, податкові стягнення, створення контролюючих органів, поліцейського апарату не могли прижитися на Січі через загальну озброєність, відсутність сталого економічного організму, екстенсивний шлях як економічного, так і соціального розвитку, постійний відтік зайвої соціальної енергії, через що не потрібно було адекватно відшліфовувати всі соціально- та психологічнозалежні складові козацького суспільства. Вектор генези суспільного досвіду цих представників “степового пограниччя” не був направлений на поглиблення структури та покращання соціальних зв'язків, на кристалізацію політичної культури, на усвідомлення історичної ролі козацтва, цей вектор, як не прикро “спрямувався на обґрунтування тих прав, які вони вже здобули” [11, с.8].

Крім того, Запорозька Січ поступово втратила свій державотворчий потенціал через появу України-Гетьманщини, а об'єднати свої державницькі зусилля ці соціально-політичні організми не могли через протилежні структуростворюючі підходи та системну антиподність влади. Маніхейство запорожців, органічно пов'язане із православ'ям, затискувало їх у вульгарну гносеологічну схему: вільний–невільний, козак–не козак, маєш голос – не маєш права голосу, правда – не правда. Чи як писав Т. Шевченко “Ще як були ми козаками, той правда в нас була своя”. За часів стабільної Гетьманщини січовики без ентузіазму переходили служити під хоругви Гетьмана й, навпаки, реєстрові козаки, не виявляли бажання існувати на Запорожжі. Корінні запорожці не знали іншої системи владних координат, аніж влада Коша, гетьманці через свою ментальність, яка за Ф. Броделем є в'язницею, в якій ув'язнено час великої тривалості, підсвідомо тяжіли до державних форм соціально-політичного устрою.

Історична схема, розроблена М. Грушевським, представляє історію в категоріях лінійного й закономірного розвитку української нації на шляху до державності й незалежності. Виходячи з цієї “аксіоми”, деякі автори починають другий етап державного будівництва в Україні з XVI ст., коли козаки, створили за Дніпровськими порогами військовий та адміністративний центр – Запорозьку Січ з власними “законодавчими” (загальні збори або військові ради) та виборними виконавчими органами (кошовий отаман, курінні отамани, полковники, писарі, осавули); органами власного судочинства, в яких судові функції на основі звичаєвого козацького права і традиції виконували майже всі представники “виконавчої” влади [12, с.14] Козацька військово-старшинська

демократична система організації суспільно-політичного життя, на їхню думку, мала характерні ознаки, притаманні лише державному управлінню. Логічним є висновок, про перманентний процес українського державотворення, боротьби за українську державність, який в українській політико-правовій, етнополітичній думці дістав назву “тяглості”, або спадковості державницької ідеї, українського державотворення. Якщо дотримуватися згаданої схеми, то виходить, що козаки або були прямими нащадками князівських родів з їх писаними “Правдами” та неабияким рівнем освіченості й маємо говорити про ще одну теорію щодо зародження козацтва – емігрантську.

Неузгодженість із вищезгаданою точкою зору, вочевидь приводить до гностицизму з його присмерком містики й одкровення. Може варто забути про перманентність з її революційним присмаком, а вибудовувати іншу необхідну ланку, узгоджену з загальноукраїнською концепцією національного державотворення. Не забуваючи про те, що історія є в основному історією держав і державоподібних суспільних одиниць, а також ідей, котрі ведуть до їх створення, варто зважувати на проблеми історичного пізнання, яке “постає в діалектичному змаганні міфа (метафізична історія) з логікою (когнітивна історія)” [13, с.6].

Щоб перейти від міфу до логіки, можна використати вже апробований підхід Е. Сміта, який, відкинувши чорно-білу когнітивну комплексність у підходах до феномену націоналізму та замість переніялістичної й модерністичної точок зору на процес націєтворення, боронить власну концепцію етносимволізму, замінюючи питання про час появ націй взагалі, питанням про час появи кожної конкретної нації. У нашому випадку слід уже замінити проблему тяглості чи провалу в державотворенні на більш прийнятну та актуальну проблему, що привніс досвід козацького суспільного утворення в історію нашого народу у вигляді міфологем, державницьких традицій, конкретної національної ідеології або він залишився комплексом символів та ритуалів “забутих предків”.

Ідеологія, як відомо, – це “ті трансцендентні буття уявлення, які *de facto* ніколи не досягають реалізації свого змісту” [14, с.115]. Отже, це яскравий образ, що допомагає суспільству й керувати, і керуватися, це взірець, на який рівняються цілі покоління. Приклад Запорізької Січі – є характерною історичною дихотомією: з одного боку, – дуже ефективне демократичне облаштування протодержавного суспільства, з іншого, – хронічна, за чітким висловом В. Липинського “хвороба недержавності”, яка притаманна недержавним націям і які, здебільшого, не мають у готовій формі всіх складових елементів, необхідних для побудови держави і мусять головну увагу зосереджувати на питаннях внутрішньої політики. На думку вченого це явище має своє джерело не в причинах зовнішніх – вона не проблема травматичного походження, як проблема поневоленості, а викликана причинами внутрішніми.

І одна з них, як здається, в “екстенсивності мислення” аборигенів цього Південного фронтиру. Козаки не замислювалися над проблемою збереження сталих кордонів чи вирішення зовнішньополітичних завдань пов’язаних із інституалізацією статус-кво. Як не прикро, але січовий організм був позбутий політичної наснаги та потягу до самовдосконалення. Захищалися віра, економічні потенції, соціальні права, але не громадянство. Відсутність самоідентифікації в політичному сенсі, виштовхувало запорізьке козацтво з геополітичної системи координат. Із потужного союзника, воно перетворилося на проблему: військову, політичну, соціальну. Запорізька Січ, затупцювавши на місці, втратила свій пасіонарний заряд і була зметена невблаганним поступом часу.

Знову повертаємося до проблеми “безнаціоналістичності” української нації. І, якщо безоглядно розвивати міфологеми про славу минувшину не створюючи іншого ідеологічного підґрунтя – можемо залишитися й без нації й без країни, на яких би демократичних, цивілізаційних, загальнолюдських засадах вона б не існувала. Геополітичні фактори, ті, що раніше називалося “оточенням”, творять як умови для стимулювання розвитку будь-якої держави, так і культивують різні перешкоди для “перманентної” державотворчої традиції. Перехід від міфів, що за браком освіченості й духовної культури були майже сакралізовані, потребує більш комплексного взаємозбагачувального підходу різних наук до створення дійсно української національної ідеології.

Джерела та література

1. Касьянов Г.В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Український історичний журнал. – 1998. – №2.
2. Слюсаревський М. Усе залежить від самої України // Вища освіта України. – 2004. – №3.
3. Кроче Бенедетто. Теория и история историографии. – М., 1998.
4. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – К., 1990. – Т. 1.
5. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам’ятках. – К., 1992.
6. Стороженко І. Перша Запорізька (Базавлуцька) Січ кінця XV – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – №1-2.
7. Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993.

8. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001.
9. Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) / В. Смолій (відповід.ред.). – К., 1998.
10. Мільчев В.І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006 – Випуск XX.
11. Історія українського козацтва; Нариси; У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред) та ін. – К., 2006. – Т. 1.
12. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К., 1997.
13. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть. // Український історичний журнал. – 2000. – №1.
14. Маннгейм К. Идеология и утопия // Утопия и идеологическое мышление. – М., 1991.

Summary

The author proves that while separating our own history from the history of our “brethren-neighbors” it is necessary to keep in mind that some facts do not always find understanding even with the indifferent citizens. The controversial character of the problem of positiveness of existence and ideological achievements in the way of founding the country and the nation by the Zaporizhzhia Sich is analysed.

Ю. С. Степанчук

РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЩОДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ У СЕРЕДИНІ XVII СТ.

Проблема зміни політичних поглядів козацької старшини в умовах наступу російського царату на українську автономію хоча й не має спеціальних досліджень, проте є близькою до теми українсько-російських політичних відносин другої половини XVII ст., яка викликає особливу зацікавленість у вітчизняних науковців. Сучасні професійні історики В. Брехуненко [1], А. Бульвінський [2], О. Горобець [3], О. Гуржій [4], В. Кривошея [5], Ю. Мицик [6], С. Плохій [7], В. Смолій [8], В. Степанков [9], О. Струкевич [10], Т. Чухліб [11] та багато ін. здійснили великий внесок у розвінчуванні імперських та радянських міфів про політичні відносини царської Росії та козацької України періоду України-Гетьманщини.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі нових джерельних та історіографічних даних зробити спробу дослідити, як відповідно до політичних змін, пов'язаних із московською політикою в Україні, відбувалися зміни у позиціях козацької старшини стосовно гетьмана та його владних повноважень протягом 1654-1657 рр.

Однією із історичних і в той же час автентичних форм державного управління в Україні є гетьманська форма управління. Поставши з царини звичаєвого права Запорозької Січі, влада гетьмана на середину XVII ст. перетворилася на легітимну державну інституцію, визнану тодішньою світовою громадськістю. Польський дослідник Л. Кубаля стверджував, що “...не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав їх” [12, с.132]. Йому віддавалися почесні, рівнозначні почесням монарху. За свідченням П. Ласка, котрий побував у козацькій Україні, “у тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким” [13, с.232].

Сам Хмельницький, який почував себе справжнім головою незалежної держави, гетьманську посаду прирівнював до посади руського князя. “Правда то есть, – говорив він про себе польським послам, – жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем є єдиновладцем і самодержцем руським” [14, с.15].

Найголовніші віхи еволюції влади гетьмана від виборного глави козацтва до одноособового володаря держави й процесу зародження ідеї українського монархізму добре висвітлено у праці В.С. Степанкова “Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.)”. На думку історика, нова форма правління, хоча й трималася в основному на титанічній постаті великого гетьмана та вузького кола його однодумців, мала свої перспективи [9, с.28].

Однак подальший розвиток політичних реалій практично не дав шансу на реалізацію ідеї українського монархізму. На нашу думку, природний шлях трансформації гетьманської влади був перерваний втручанням у внутрішні справи України нового гравця на політичній карті Східної Європи – Московської держави. Росію ніколи не влаштовував ні виборний чи спадковий гетьманат, ні олігархічна чи охлократична форма правління в Україні. Від самого початку відносин між обома